

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לא, תש"מ

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מדרש הגדול לדברים לג, ז:
"ידיו רב לו, בהריגתו את עשו".
במקבילה בספרי דברים שמ"ח: "בשעה שהרג את
עשו".

אילן אלויר

להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשפנזי

(רשימה שנייה, סיום)

חֲמוּץ = אדמות, אדם:
בלע בגד בוגדים/בוא בחמוץ בגדים.
"לך ה' הצדקה", סליחה למנחה של יו"כ מאת שלמה הבבלי
(יו"כ, 692; פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, 326).
חימוץ יש בתלמוד במשמע היעשות לחֲמֵץ, ובספרות
ימי-הביניים גם לעניין חמיצות ועשיית יין לחומץ¹. חימוץ
שלפנינו נובע מן "חֲמוּץ בגדים" שבמקרא (ישע' סג, א),
שהבינוהו מדקדקים ופרשני מקרא במשמעות אדם. וכונת
הטור שלפנינו, כפירוש מהדיר פיוטי שלמה הבבלי: בוא
בחמוץ בגדים אחרי עשותך שפטים באומות העולם.
ועוד ראוי להעמיד על שימוש הלשון, שסומכו של הצירוף

¹ ר' גנזים מגולים, עמ' 140.

"חימוץ בגדים" הוא עיקר הסמיכות, ואילו נסמכו משמש כשם-תואר, היינו: בגדים חמוצים, מאודמים. תופעה תחבירית זו נפוצה הרבה בפיוט, וכתב עליה בהרחבה ד"ר י' יהלום.²

חמק, פיעל = נתן להתחמק, העביר:

ועד לא מחשבה/חמק שובבה.

"מי ימלל גבורות", סילוק לקדושתת הקליר "שושן עמק" למוסף יו"כ. הסילוק הזה נוהג במנהג צרפת (יו"כ, 399).

לשון חימק בא מירמ' לא, כא: "עד מתי תתחמקין הבת השובבה", וכונת הדיבור שלמעלה מתבררת לאור הרעיון הכללי, שממנו נאלצות כל שורות הפיוט: טרם עלה במחשבתו של האדם לחטוא כבר נתן הקב"ה לחוטאים להתחמק מעונשם, פלומר: קודם החטא כבר זומנה סליחה וכפרת עוונות. ואפשר שצריך לפרש את דברי הטור על דרך כך: עד שלא עלה העולם במחשבה ליבראות כבר חימק שובבה, ופירוש זה הוא בעקבות מאמר חז"ל: שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן תורה ותשובה וגו' (פסח' נד ע"ב ובמקומות אחרים).

יִרְאוּן = יראת ה':

כועס תת לדראון/כפר תתה לִירְאוּן.

"אאדרך תן בשמיים", רהיט³ (מחברו אינו ידוע) מחולצת

2. י' יהלום. תחביר הפיוט הקדום (כולל ייני) פיסוד לסגנונו

(דיכרטציה), ירושלים, עמ' 33 ואילך. והשוה גם מה שכתבתי בלל"ע,

מחזור כט, קונטרס ד-ה, עמ' כז.

3. ה"רהיט" הוא מעין הימנון, המיוסד על פסוק או על חלק של

פסוק, ומקומו בסופה של קרובה.

ההרחבה של הקדושתא למוסף יו"כ "שושן עמק" לר' אלעזר קלירי (יו"כ, 349).

נוער נואצים לִיְרָאוֹן/נופֵץ נואפים לדראוֹן.

"אל רוחו שפרה שמים", רהיט פנ"ל (יו"כ, 351).

חיבת הפייטנים לקבוע לשונות ידועים במשקל קטלון ולחץ החריזה הולידו תצורה מחודשת זו⁴.

פְּהֵנוֹת = עבודת הפהן, פהונה:

פגיעת שירים תחינת ענוותנות/צָרָף לעבודת היום בְּכֵהֵנוֹת "אל עבדיך הימצא", סליחה לשחרית יו"כ מנהג אלזס וקוילן. מחברה: אהרן (יו"כ, 233). הטור קשה, ונראה לי להציע ההסבר הבא: חָבַר את תפילת ישראל למעשי הפולחן של עבודת הפהן ביוה"כ. התיבה המחודשת, הגזורה מן פוהן, שקולה במשקל קטלון, כדוגמת בגרות מן בוגר, אֲדָמוֹת מן אֲדָם, טָרְחוֹת מן טָרַח וכיו"ב. פנעני הביא מלת פהנות כחידוש אחרון (בהוראה שונה), וניקדה פְּהֵנוֹת.

כלא, הפעיל = עצור, השתק:

וְהִכְלָא קוֹל רַעְמִיךְ.

"יראים מבקשי פניך", קיקלר⁵ מאת יוסף בר שמואל

4. ברשימת המלים, שחידשו פייטנים במשקל קטלון, הביא צונץ גם

חיבת יראון. ר' צונץ, ס"פ, 405.

5. ה"קיקלר" הוא שם לקטע מקהלתי, המוצב בראש הפיוט

המשובץ בברכת קדושה.

טוב-עלם, משולב במחזורי צרפת בתוך קדושתאות⁷ רה"ש. במהדורת גולדשמידט שובץ בקדושתא למוסף יום שני במנהג צרפת ואפ"ם "אגן הסהר" לבנימין בר שמואל (גולדשמידט, רה"ש, 182).

אין בין צורת הפעיל המחודשת לבין צורת הקל שבמקרא אלא שינוי בניין בלא שינוי משמע. לפי תפיסתם הלשונית של הפייטנים קשורות צורות פועל מסוים זו לזו בבניינים השונים בקשרי נטייה, כלומר בקשרי צורות שונות שינוי הזמן והגוף של פועל באותו הבניין, שעל פנ "גזירת" בניין מופעלת אצלם אוטומאטית להעמיד צורה חדשה בין לשם שינוי המשמעות בין לשם גיוון הסגנון והעשרת הלשון⁸. ועוד נוסף ונופיר, שצורת הקל ובצדה צורת הפעיל בלא שינוי משמע מן הקל מצינו הרבה גם במקורות שחוץ לגדרי הפייטנות, דוגמת הצורות הבאות: טמן-הטמין, גדש-הגדיש, ספד-הספיד, ענש-העניש, רחץ-הרחיץ, רחק-הרחיק⁹.

6. "הקדושתא" — פיוט לשלוש הברכות הראשונות, בעיקר בתפילת שחרית.

7. ראה: א' ראו, ס' היובל ליעקב פריימאן, ברלין תרצ"ז, 130.

8. השוה: א' גולדנברג, בתוך: אנציקלופדיה יודאיקה, כרך טו,

1611: ע' פליישר, פיוטי שלמה הפכלי, מבוא, 102-103 והע' 61. להבחנה

בין קשרי נטייה לבין קשרי גזירה בתחומי הפועל העברי עיין: ע' אורנן,

האוניברסיטה, כרך 16 (1971), חוברת ב', 15-18.

9. על היקפה של תופעה זו, על רקעה והסברה הרחיב לאחרונה מ'

מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל בהשוואה ללשון המקרא",

בר-אילן, ספר השנה י"ג, תשל"ו, 249 ואילך. ועיין גם: א' בנודיה, לשון

מקרא ולשון חכמים, כרך ב, ירושלים תשל"א, 483.

כתר, קל = מקיף, מסובב:

חיות בכסאו קשורות/וכתר לו מכתירות/חביון עוז
פותרות.

"אמרו לאלהים אמת ויושר", רהיט³ מטיפוס 'אמרו
לאלהים"¹⁰. במקצת קהילות צרפת נהגו לומר אותו בקדושתת
המוסף הקלירית ליו"כ (יו"כ, 366).

לעניין הקפה יש בלשון המקרא משורש פתר בניין פיעל
(שופ' כ, מג) ובניין הפעיל (חבק' א, ד). פנעני הביא צורת
פותר כמצויה בעברית החדשה בלבד.

לבב, קל = קרא, דיבר, השמיע דברי קילוס:
ועמך לזבבים להמליכך בתפארת נצח.

"מי כמוך אדיר ונאדר ברוכב ערץ", רהיט³ (מחברו אינו
ידוע) מחולית ההרחבה של קדושתת¹⁰ המוסף ליו"כ "שושן
עמק" (יו"כ, 354). גולדשמידט פירש מלת לזבבים כאילו
היא נלפבים, בהוראת שמים לב, ואין הדבר כן. הוראתה
בהוראת צורת הפיעל, כגון בטורי הפיוט האלה מן המחזור
האשפנוי:

שמך אל לִבְבָנוּ ("אליך תלויזת עינינו", יו"כ, 176).

לוהגים¹¹ יִלְבְּבוּךְ ("מי יתנה", יו"כ 169).

לבושי הלבות יִלְבְּבוּ בְּקוֹל ("אדירי איומה". רה"ש, 78).

10. פליישר, שירת הקודש, 167.

11. נוסח כמה מכתבי-היד, והוא קיר. והשוה באותו פיוט צורת
שם-הפעולה מפועל זה, החוברת לצורת שה"פ של ליבב: על כל ליבוב
ולְהִיגָה (גולדשמידט, יו"כ, 157). לצורת "ליבוב" ראה: צונץ, ס"פ, 393.

לשון לבב בבניין פיעל יש כבר במדרש, והוא מעניין קריאה¹². ונגזר ממנו גם תואר במשקל מְפַעֵל: האל המאודר המבורך... הַמְלַבֵּב הממילל. "האל המאודר", פיוט רהיט שלאחר הקדושה מקדושתת המוסף "שושן עמק" (יו"כ, 417). ואף צורה זו לא הובאה במילונים אלא בהוראת נלבב מן העברית החדשה. ולא אימנע מלהביא — שלא מן המחזור האשפנזי — צורה מחודשת נוספת משורש לבב והיא צורת הפעיל, החסרה גם היא במילונים: נועם הברכה לקח וגם ברוך יהיה הַלְבִּיב ("אוסם הדום", יוצר לסדר בראשית כז, כח ליוסף בירבי ניסן מְשווה קריתיים. פרסום: זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה, כרך ה', עמ' קסד).

לחש, הפעיל = התחנן בלחש, התפלל:

זַעַק לַחֲשָׁנוּ סְכוֹת בְּהִלְחִישָׁנוּ.

"אנא הצליחה", קיקלר⁵; מחברו: יהודה. מתוך קדושתת המנחה של יו"כ "איתן הפיר אמונתך" לאליה בר מרדכי (יו"כ, 610).

שיעור הטור: זעקת תפילתנו הסכת בהתפללנו. על לשון לחש במובן תפילה ראה מה שכתבתי על החידוש 'ליחוש' ברשימתי הקודמת בלשל"ע, מחזור כט, קונטרס ד-ה, עמ' כ.

12. ראה: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, 84-85. דוגמאות

רבות ללשון ליבב בפיוטי א"י הביא מ' זולאי במאמר הנזכר בהע' 5 לעיל, עמ' רב-רו.

מְנַצֵּחַ = מהולל, משובח:

האל... הממולל המְנַצֵּחַ המשובח המעוטר.

"האל המאודר", רהיט³ שלאחר הקדושה מקדושתת המוסף
"שושן עמק" (יו"כ 417).

תואר המשמש בפייטנות. אחד מהרבה לשונות (קצתם
מחודשים) של קילוס, שאומרות הבריות כלפי הקב"ה. נובע
מלשון ניצוח בדברי חז"ל, שמשמעו אמירת דברי הלל ושבת.
פידוע, רחשו פייטנים חיבה מרובה למשקל מְפַעֵל, שהיה
הדגם השכיח ביותר — לצד משקל פְּעוּל — ליצירת
שמות-תואר מחודשים. השוה לעיל "מלוּבב" בערך 'לבב'.

מעד, פֶּעַל = כשל:

ואם המה פאדם/ומְעַדָּה ומטה ידם.

"צפה בבת תמותה", המְשַׁלֵּשׁ¹³ מתוך קדושתת המוסף "שושן
עמק" להקלירי (יו"כ, 340).

צורת הפֶּעַל — גרסת פתביידי ומהדורת גולדשמידט; בדפוס
המחזור: מְעַדָּה, כנראה בהשפעת צורת הקל שבלשון המקרא.
פייטנים חידשו משורש מעד צורות גם בבנייני נפעל ופיעל¹⁴.

נְשַׁחֵץ = מתבלט בשחצנותו, גאה:

אם זדונות השיאו לב טיפש ונְשַׁחֵץ.

"שלוש עשרה מידות האמורות", סליחה לערה"ש ולשחרית

13. ה"מְשַׁלֵּשׁ" הוא הפיוט לברכה השלישית.

14. ר' אבינרי, גנוים מגולים, 209.

יו"כ במנהגי פולין וליטא (יו"כ, 269. גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, עמ' קז).

במקרא מצוי הצירוף "בני שחץ" (איוב מא, כו), שהובן לעניין גאווה ורהב; ובדברי חז"ל יש "אנשי שחץ" (שבת סב ע"ב) והתואר "שחצים" (ויק"ר כ, י. במקבילות: שחוצים).

ר' אברהם ב"ר עזריאל, פרשן הפיוטים מ"פנען", פירש למקומנו: פיתו גאה ויהיר (ס' ערוגת הבושם, מהדורת א"א אורבך, חלק ג, 547).

עֲרוֹי נֶפֶשׁ = השתפכות הנפש בתפילה:

חפזן עֲרוֹי נֶפֶשׁ כמערה קטורת על האש.

"מכניסי דמעות העלובים"; מחבר הפיוט: משה בן שבתאי. פיוט השלמה לפיוט הקדושה "אחד קדוש" לזכרם של הקדושים¹⁵; נאמר בקצת קהילות צרפת ביו"כ (רה"ש, 126). יש בתלמוד הירושלמי עירוי והוא לשון הרקה מפלי לכלי והובא בכל המילונים.

"עירוי נפש" שבפיוט הנ"ל הוא בתחום ענייני הרוח, ומובנו השתפכות הנפש בתפילה, שהפייטן מבקש מהקב"ה, שיחפזן בה כהקטרה על המזבח; אף יש פאן גון מיוחד של משמעות לעומת המליצות המקראיות "ערה נפשו" (תה' קמא, ח) ו"הערה למות נפשו" (ישע' נג, יב), שגם הם מלשון שפיכה, האמורה — ע"פ ההבנה המקובלת — לעניין מיתה ומסירות הנפש.

15. עיין: גולדשמידט, רה"ש, מבוא, עמ' מ.

ערר, הופעל = נידון להיות אשוך בנים:

שעשוע הגזעתו ולא הָעָרַר.

”אשׁוּחַח נפלאוֹתֶיךָ”, סדר עבודה, ר' לעיל 'גהץ' (יו"כ,
451).

פונת הפייטן לומר, שהקב"ה נתן לאברהם אבינו צאצא וע"י
כך לא נידון לערירות. וגזר הפייטן פועל הָעָרַר מלשון עָרַרְי
שבמקרא.

ללשון שעשוע ככינוי מושאל לבני אדם השוה דברי הפסוק:
”ואיש יהודה נטע שעשועיו” (ישע' ה, ז). על צורת הגזיע =
הצמיח מגזע, הוליד, שאף היא אינה באה במילונים, אדון
במאמר אחר.

פְּלוּי = ייחוד, הבדלה:

פְּלוּי ימי תשובה כמוספי עשרה צולח.

”אשחר אֶל אֶל”, יוצר לשבת שׁוּבָה במנהג פולין. מחברו: מנחם
ברבי מכיר (רה"ש, 311). כך הוא הנוסח בכתב־יד ובספר
”ערוגת הבושם” לפרשן הפיוטים ר' אברהם ב"ר עזריאל
(מהדורת אורבך, חלק ב, 127) ובמהדורת המחזור של
גולדשמידט. נוסח הדפוסים המאוחרים ”פְּלוּאִי”, ועל פיהם
הובא במילונים; אך ברי, כי נוסחתנו עיקר. גולדשמידט פירש
תיבת פְּלוּי, כאילו היא גזורה מן פְּלָא והעמיד את שיעור הטור
על דרך כך: הנס של עשרת ימי תשובה מוכשר כמו מוספי ראש
השנה. אולם נראה לי, שיש לגזרה משורש פלה, שמוכנו ייחוד
והבדלה מאחרים, ולפי זה יוצא פירוש הטור: הבדלתם של
עשרה ימים כימי עשיית תשובה מתאימה (= צולחת לעשרה

מוספי רה"ש, והפייטן פתב כן ע"פ פסיקתא רבתי, פיס' מ,
מהדורת רמא"ש, קסט ע"א.

א. פלש, הפעיל = גלגל ולכלך:

רואימו יראימו להפליש.

"אז קשתי וחרבי", סליחה מאת שלמה הבבלי למנחה של יו"כ
במנהג וורמייזא (יו"כ, 204). צורה מחודשת בהוראה פעילה, מן
"להתפלש באפר" (בלשון המקרא ובלשון חכמים), כלומר
לגלגל באפר, ללכלך ע"י גלגול באפר¹, ושיעור הטור ע"פ
פירושו של פליישר (פיוטי שלמה הבבלי, 269): לרמוס בעפר
את אויביהם של ישראל ואת הצדיקים שבישראל.

ב. פלש, הפעיל = חדר, גילה (סוד):

ואודם הלבן ממפלישי רזה.

"אחנן לשוכן שחקים", קיקלר² שנשתבץ במחזורי צרפת
ואפ"ם בקדושתאות של ראש השנה. במהדורת גולדשמידט הוא
בא בתוך הקדושתא "אגן הסהר" למוסף ב' של רה"ש לבנימין
בר שמואל (עמ' 191. ראו, ספר פריימאנן, 130).

ע"פ לשון המדרש: עמד ר' עקיבא ופילש את התורה (שה"ש
זוטא א, ד); וכדוגמתו הביטוי "פילש סוד", שטבע הקליר ביוצר
שלו "מלך אזור גבורה" (לשחרית א' של רה"ש במנהג אשכנז.
גולדשמידט, 46). וכונת הביטוי "מפלישי רזה" כפירושו של
גולדשמידט במהדורתו: מהחודרים לסודות התורה. ואין רזה
אלא רז = סוד, ונולד בלחץ החרוז.

16. ראה: ילון, פרקי לשון, 91 הערות 9, 11.

צְחִינָה = לכלוך, סרחון, חטא:

פסא כבוד בל תנבל בְּצְחִינֹת.

"אגן הסהר נוקשת", המְגֵן בקדושתא למוסף ב' של רה"ש לפי מנהג צרפת ואפ"ס. מחברה: בנימין בר שמואל (גודשמידט, 175. ראו, ספר פריימאנן, 133).

מלשון צחנה, כלומר סירחון וטינוף, ובהשאלה לעניין חטא והיטמאות בעוון, והפונה: אל תבזה את הקב"ה (העניין נמשך מירמ' יד, כא) בחטא וטומאה. לפי מילונינו לא נתחדשה תיבת צְחִינָה אלא בספרותנו החדשה. ונעיר עוד, כי משקל קְטִילָה הוא מן המשקלים המועדפים בשימוש הפייטנים ובחידושיהם בלשון¹.

צרי, הפעיל = שם צָרִי, נתן מרפא:

מוכנין תבלין ואין רופא לְהַצְרִי.

"אלהי עושיי נוצרי", סליחה למוסף יו"כ במנהג פולין מאת יצחק בירבי מאיר (יו"כ 535).

פועל גזור שם ע"ס הכתוב "הַצְרִי אין בגלעד אם רופא אין שם" (ירמ' ח, כב). צורת לְהַצְרִי במקום לְהַצְרוֹתִי הדקדוקית באה אמנם בגלל החרוז, אבל היא בנויה לפי אחד מפללי הסגנון הפייטני (גם שלא בסופי טורים), שבצורת שם הפועל עם פניניים מפועלי ל"ה-ל"י נשמטת הברת יֹת. השוה, למשל,

17. ראה: צונץ, ס"פ, 399-401; מ"צ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי

יניי, ת"א תשכ"ה, מד-מה.

צורות אלה: לְנָקִי בַמָּקוֹם לְנָקוּתִי, לְעֵלוּ בַמָּקוֹם לְעֵלוֹתוֹ, לְהַמְשִׁי
בַמָּקוֹם לְהַמְשׁוּתִי וְכוּ"ב¹⁸.

תהל, הפעיל = שם תְּהַלָּה, נתן דופי:
בגובה שְׁמִים מְתָהִיל.

"איום תמים דעים", קיקלר⁵ מתוך הקדושתא⁶ "אגן הסהר". ר'
לעיל צְחִינָה (גולדשמידט, רה"ש, 183).

גזור מן השם 'תְּהַלָּה' בפסוק: "הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו
ישים תהלה" (איוב ד, יח); ונחלקו ראשונים ואחרונים בגיזרונה
ובמשמעה של תיבה זו. דומה, כי פייטננו הבינה בהוראת דופי
ואשמה ועוון, כפי שעולה מן הטור שלאחרי הטור שלפניו:
גהוצי חף . . . בהתחקרם בדין נמצאו בם תהלות.

מכאן, שאין מְתָהִיל אלא שם דופי, מוצא עוון ב . . .

תמם, פיעל = עשה שיתנהג בתמימות, גרם שיהא תמים וישר:
לא תשפוט בזעם תמימך אשר תִּמְמָתָ.

"בקצף אם אשמנו", רהיט³ — מיוחס לקלירי — מתוך
קדושתת⁶ המוסף ליו"כ "שושן עמק" (יו"כ, 383).

הפייטן גזר פועל חדש משם-התואר תְּמִים או תָּם. במילוני
בן-יהודה ואבן-שושן אין תימם אלא במובן השלים וסיים.
לחידושנו השוה לשון דומה (שכבר בא בגמרא) בפיוט "האחד
בעולמו": המבטן התְּמִים תם (יו"כ, 420).

18. ראה: מונץ, ס"פ, 379. אף הוא הביא שם את הצורה הנידונה כאן.

וראה עוד בסוגיה זאת: זולאי, האסכולה הפייטנית, עמ' יז; פליישר, שירת
הקודש, 271.